

ORDUBAD DİALEKTİNİN SINTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Zülfiyyə İSMAYIL,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Naxçıvan Bölməsinin böyük elmi işçisi

Açar sözlər: Ordubad dialekti, sintaktik, ədəbi dil.

Ключевые слова: Ордубадский диалект, синтаксические, литературный язык.

Keywords: Ordubad dialect, syntactic, literary language.

Azərbaycanda dilçiliyin sintaksis bölməsi aparılan çoxsaylı elmi-tədqiqatlar nəticəsində artıq kifayət qədər mükəmməlləşmişdir. Bununla əlaqədar Akademik Kamal Abdullayev qeyd edir ki, "...sintaksis elmin inkişafı boyu müəyyən əhəmiyyətli formalaşmışdır, bu əhəmiyyətli görə Azərbaycan sintaksistlərinin yaxın və xarici türkologiyada tutduqları mövqelərinə görə yaxşı tanınırlar" (1, s. 6). Doğrudan da, XX əsrin axırını onillikləri Azərbaycan dilçiliyində sintaksis sahəsində nailiyyətlərlə səciyələndir. O 40-cı illərin sonundan başlayaraq, xüsusilə 1960-1970-ci illərdə, Azərbaycan dilinin sintaksisinin ayrı-ayrı sahələrinin tədqiqi, mövcud təsnifatın münasibət, sintaktik vahidlərin incə nüanslarının üzə çıxarılması və başqa məsələlər N.Z.Hacıyevanın, Ə.Abdullayevin, Z.Tağızadənin, H.Bayramovun, Y.Seyidovun, H.Mirzəzadənin, M.Cəfərzadənin və başqalarının işlərində öz əksini tapmışdır. 1970-1980-ci illərdən sonra Q.Kazımovun, K.Abdullanın, Ə.Cavadovun, M.Adilovun, F.Ağayevın, N.Abdullayevın və digərlərinin elmi işləri sintaktik yarusun təsnifatı qurulduğundan kənar qalan bir sıra vacib hadisələrin təhlilinə həsr olunmuşdur. Təbii ki bu hadisələr nitq fəaliyyətinin, kommunikativ ünsiyyətin bütün sahələrini, bütün pillələrini əhatə edir. Akademik M.Ş.Sirəliyev konkret olaraq Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində sintaksis məsələlərinin qanunauyğunluqları (8) ilə bağlı tədqiqat aparan alimlərdən biri olmuş, Azərbaycan ədəbi dili ilə dialekt və şivələrdə sintaksisin praktik sintaktik təs-

viri ilə ədəbi dil arasındakı fərqli xüsusiyyətləri araşdırmış, gəlinən elmi nəticələri elmi ictimaiyyətin diqqətinə çatdıraraq nəzəri problemlər ortaya qoymuşdur.

Fikrimizcə, Azərbaycan dilinin Ordubad dialekti də sintaktik xüsusiyyətləri baxımından kifayət qədər zəngin dil faktlarını özündə mühafizə edən ən qədim yaşayış məskənlərimizdən biridir. Müasir Azərbaycan dilinin müəyyən ərazi ilə hədudlanmış yerli dialekt və şivə ilə bağlı olan budağı da mövcuddur. Belə ki, hər bir şəhərin, rayonun danışığı dili, dialekti olduğu kimi, Ordubad rayonunun da öz dialekt və şivələri vardır. Dialekt sözü yunanca "danışığı, ləhcə, şivə" (9, s. 12), "xalqın bu və ya digər ərazidə yaşayan müəyyən hissəsinin dili" (10, s. 45) deməkdir. Ümumiyyətlə, dialekt anlayışı dilçilik baxımından ədəbi fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən canlı xalq danışığı dilidir.

Məlumdur ki, alimlərimiz Azərbaycan dialektlərini 4 qrupa ayırırlar: Şərq (Bakı, Şamaxı, Quba dialektləri, Muğan və Lənkəran qrupu şivələri), qərb (Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri, ayrım şivəsi), şimal (Şəki dialekti, Zaqatala-Qax və Dağıstan ərazisindəki Azərbaycan şivələri), cənub (Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri, İrəvan şivəsi) (8). Göründüyü kimi, Ordubad dialekti cənub qrupuna aiddir və ədəbi dildən fərqlənir.

"Ədəbi dil seçmə və əvəzetmə əməliyyatı aparmaqla normaya salınmış dildir" (6, s. 37). Onun normalarını bilmək və ona riayət etmək hər bir mədəni insan üçün zəruridir. Di-

alekt isə müxtəlif rayon və şəhərlərin danışığıdır. Ordubad dialekti həm leksik, fonetik, həm də sintaktik xüsusiyyətlərinə görə başqa qrup dialektlərindən – şərq, qərb, şimal qrupundan fərqlənir. Hətta nəinki başqa qrup dialektlərindən, eləcə də aid olduğu cənub qrupu dialektlərindən də fərqlənir.

Ordubad dialektinin sintaktik xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Sadə cümlələrdə mübtədanın, əsasən, iştirak etməməsi nəzərə çarpır. Bu kimi cümlələrdə xəbərdəki şəxs sonluğu mübtədanın hansı şəxsdən ibarət olduğunu asanlıqla bildirir. Deməli, buradan aydın olur ki, bu cümlələrin mübtədası hər hansı bir şəxs əvəzliyindən ibarətdir. Məhz buna görə də onun cümlədə iştirak etməməsi məzmunca heç bir pozğunluq əmələ gətirmir. Ordubad dialektində mübtədası buraxılmış cümlələr mübtədası meydana olan cümlələrə nisbətən daha çox işlənir. Məsələn: Köşşəyi atarız çölə (Kotam); Küçədə uşaqlarınan qovulaşdıx (Vələver); Dəstərxanı tez yığışdırdım (Vələver); Çörəyimizi yeyib uşaqlarınan öynəməyə getdix (Vənənd); Sabax gəlin gətirməyə gedix (Dırmıs); Niyə bizə gəlmişən ki? (Dəstə); Köldən kəkəx yığmağa getdix (Əylis); Sizə qonax gələcax (Ordubad); Ay bala, gügələri bəxkadan qov! (Əylis);

Bu heç də onu göstərmir ki, Ordubad dialektində şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədəli cümlələr yoxdur. Belə cümlələr az işlənir, yəni nisbətən azdır. Məsələn: Unnar hər gün bizə gəllər (Disər); O, məşinin təkarlarını saldı (Kotam); Biz gərəx sizə də gələx (Əndəmic); Mən hər gün sən görəm (Disər); Siz bizə gələrsuz (Üstüpü); Sən niyə belə qanıyı qəyetdin ki? (Dəstə); Siz nə vaxt çərəx bişirərsuz? (Üstüpü);

2. Bütün dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Ordubad dialektində də sintaktik xüsusiyyətlərdən biri vasitəsiz nitqin vasitəli nitqə nisbətən daha çox inkişaf etməsidir.

Vasitəsiz nitqdə müəllifin sözü, yəni danışana aid olan hissə, əsasən, mübtədə və xəbərdən ibarət olur, bu hissədə cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri işlənir. Məsələn:

Koroğlu dedi: "Qoyun üç gün keşsin xəbər çıxmasa, dallarınca gedərix" (Vələver); Eldar dedi: "Siz ölmüysüz, Valeh qabağa düşəndə mən dedim, dəy bizim işimiz bitdi" (Vənənd); Mən deyirdim: "Kaş birçə tez qocalardıx, bu adamnar da bizdən əl çəkərdi" (Xanağa); Qız dedi: "İti görüm, qurdu görüm, Gülbəlanı görmüydüm" (Diza);

Ordubad dialektində vasitəsiz nitqdə müəllifin sözünün yalnız xəbərdən ibarət olması da geniş yayılmışdır. Məsələn: "Sən mənimnən başarammassan, otur öz yerində" (Nüsün); "Sən qoxma, mən heç kim batarmaz" (Kotam); "Sən niyə belə fikriy eyisən ki" (Dəstə); "Ayə, qağa, qoyunnarı bəri qaytar e" (Qoruxlar); "Hanı bizdə sizinki kimi hülü?" (Aza); "Əğca çıxmayın, yıxılırsuz" (Üstüpü);

3. Ordubad dialektinin sintaktik xüsusiyyətlərindən biri də bundan ibarətdir ki, burada təyini söz birləşmələrinin hər üç növünə istənilən qədər rast gəlmək mümkündür.

Bildiyimiz kimi, birinci növ təyini söz birləşmələri heç bir şəkildə iştirakı olmadan yaranır. Birləşmənin hər iki tərəfi isimlə ifadə edildiyi kimi, ikinci tərəfi isim, birinci tərəfi sifət, say və işarə əvəzliyindən də ibarət ola bilər. Ordubad dialektində birinci növ təyini söz birləşmələrinin bütün bu növlərinə təsadüf edilir:

a) Hər iki tərəfi isimdən ibarət olanlar: Poşt Həsən camata çataca məhtubları payladı (Vənənd); Daş əv kərpic əvdən yaxşıdır (Aza); Hammı həyətdənə dəmir qapı saldırır (Dırmıs);

b) Birinci tərəfi (təyin) sifət, ikinci tərəfi (təyinlənən) isimdən ibarət olanlar: Dadlı bulamac bişirərix, şirin hövla bişirərix (Nüsün); Mən əxşam mərxəli söhbət əliyəcəm (Vənənd); Ları xoruz döyüşkən olur (Kotam); Bizdə dadlı meyvaləy oluy e (Dəstə); Bu qədəy geniş yey sənə daylıx eliy ki? Gəl otuy buyda (Dəstə) və s.

c) Birinci tərəfi (təyin) say, ikinci tərəfi (təyinlənən) isimdən ibarət olanlar: Biz dünən üç tay un aldix (Vələver); Un beşaçılan alıb yeddiləvində patdatdix (Ordubad); Küçəyə

xeqli şəxs toplaşmışdı (Vələver) və s.

İkinci növ təyini söz birləşmələri müəyyən morfoloji əlamətin köməyi ilə əmələ gəlir. Bu birləşmələrdə birinci tərəf şəkilsiz, ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilsizlərini qəbul edərək işlənir. İkinci növ təyini söz birləşmələrinin hər iki tərəfi isimlə ifadə edilir. Məsələn: Sən hər gün maş şovrası bişirirsən? (Nüsnüs); Əmud ağacı bizim həyətdə çox olur (Üstüpu); Vətən torpağı hamı üçün əzizdir (Disər); Penir bolunun şorovu yerə tökülürdü (Dizə); Qada, niyə bizə inəx südü gətirmədiz? (Üstüpu);

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri hər iki tərəfində şəkilsizlərin iştirakı ilə yaranır. Birinci tərəf yiyəlik hal şəkilsizi, ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilsisini qəbul edir. Bu birləşmələr hər iki tərəfi bütün nitq hissələrindən ibarət ola bilər:

a) Hər iki tərəfi isimdən ibarət olanlar: Qalxozun sədri xeqli dolanıb getdi (Dizə); Pəncərəm şüası az qardı ki, sınıb yerə tökül-sün (Vənənd); Kitabın cilidi cırılmışdı (Düyülün); Unveristetin labarantı bizim qonşumuzuydu, sora başqa yerə köçüb (Aza).

b) Birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi saydan ibarət olanlar: Uşaxlan ikisi də bizim qohumdu (Disər); Şagiddərdən üçü əla qiymət almışdı (Vələver); Məhtəbimizdən məllimlərdən beşi bu il ali məhtəbi qurtarıb (Vənənd); Qonşumuzun biyi haqqında danışmaq istiyəm (Dəstə); Tələbələn unu imtannan kəsildi (Unus); Uşaxlardan beşi dedi ki, sabax siza gələcəyix (Ordubad) və s.

c) Birinci tərəfi isim, ikinci tərəfi əvəzləkdən ibarət olanlar: Şagirddən hamısı dərəcə gəlmişdi (Disər); Məllilən bəzisi iclasa qalmamışdı (Vənənd); Adamnan kimisi urdaydı, kimisi yox (Əndəmic); Kitablardan bəziləri təmtəzəydi (Vələver).

d) Birinci tərəfi əvəzlilik, ikinci tərəfi isimdən ibarət olanlar: Məm hüşüm dağılıb də, bilmiyəm ki neyniyəm (Dəstə); Un yaş mən deyim həşdədi keçər (Nüsnüs); Sənin paltarın mənim paltarımnan eynidi da (Aza);

Ordubad dialektində birinci, ikinci, üçüncü növ təyini söz birləşmələrindən başqa

mürəkkəb təyini söz birləşmələri də tez-tez rast gəlinir: Kələm yarpağının dolması, məv yarpağının dolmasından dadlı olur (Nüsnüs); Çinar ağacının yarpağı enni olur (Üstüpu); Cəmat kulubun qəpisinin ağzına yığılmışdı (Xanağa); Altıncı sinfin divar qəzetinin redaktoru məhdəbimizdən əlaçı şagirdidir (Vələver); Hindikqa yumurtasının sarısı ağından faydalıdır (Vənənd) və s.

4. Ordubad dialektinin sintaktik xüsusiyyətlərindən biri də mübtədanın substantivləşən feili sifətlə ifadə olunmasıdır. Məsələn: Ordubadda oxuyannar qutarışblar (Nüsnüs); Qonax gələnnər üç-dört nəfəriydi (Dizə); Əsgər gedənnər geri qayıdırdı (Qoruxlar); Nöbiyə durannar yavaş-yavaş azalırdı (Vənənd); İclasda danışannar kırıxdı (Ağrı); Qalib gələnlər sevinirdilər (Pəzməri) və s.

Beləliklə, Ordubad dialektinin sintaktik xüsusiyyətlərindən görünür ki, bu xüsusiyyətlər bütün dialekt və şivələrimizdən əsaslı sürətdə fərqlənir. Yalnız dialekt və şivələrdən deyil, ədəbi dildən də fərqlənir. Belə ki ədəbi dildə cümlədəki sözlərin sırası heç vaxt pozulmur. Amma Ordubad dialektində sıra çox zaman pozulur. Məsələn: xəbər mübtədadan əvvəl gəlir: Bülürəm mən bulların fırlıdax-ların (Ordubad); Gördüm mən fitnəkar adamların əxirət günün (Əndəmic); Oxudux də, biz qazetdə yazılannarı (Vənənd); Düşdük yağışə, xəsdələnməsək yaxşısı (Vələver); Getməlisən e, sabax irayona sən (Dırmıs) və s.

İstər ədəbi dildə, istərsə də Ordubad dialektində sintaktik əlaqələr vasitəsilə söz birləşmələri və cümlələr arasında həm bərabərhüquqlu, həm də biri digərindən asılı olan sözlər yaranır. Bu sözlər müxtəlif dialektlərdə müxtəlif cür səslənsələr də, yəni formaca müxtəlif olsalar da, məzmunca eyni mahiyyət daşıyır. Cümləyə heç bir xələl gətirmir. Deməli, dialektlərdə müəyyən əşya, hadisə və anlayışları bildirən elə dəqiq söz və ifadələr var ki, ədəbi dilin zənginləşdirilməsində onlardan mütləq istifadə olunmalıdır. Yazıçılar sürətlərin danışmalarını fərdiləşdir-mək məqsədilə dialektlərdən bol-bol istifadə edirlər. Dialektlərin öyrənilməsi çox zəruridir.

Dilimizin tarixi inkişafını müəyyənləşdirmək çətindir. Belə ki, təcridən dilimizdən çıxmış bir sıra qədim söz və qrammatik formaların izləri dialektlərdə qorunub saxlanmışdır. Buna görə də dialektlərə etinasız münasibət bəsləmək olmaz. Onlar sintaktik əlaqələrdə, təyini söz birləşmələrində, tabeli mürəkkəb cümlələrdə, əlavələrdə və müasir Azərbaycan dilinin başqa sahələrində də müsbət rol oynayırlar.

Son olaraq qeyd edək ki, dil tarixinin güzgüsüdür və özündə xalqın taleyində baş vermiş neçə min illik hadisələri əks etdirir. Əlbəttə, Azərbaycan dili dialekt və şivələri tarixçiləri və linqvistləri maraqlandıran tarixi və linqvistik baxımdan mübahisəli məsələlərin həllində qiymətli bir xəzinədir. Dialektoloqların vəzifəsi dialekt və şivələrdə gizli qalmış məqamları aşkarlamaq və dərin-dən tədqiq etməkdir. Əgər nəzərə alsaq ki, dialekt və şivə leksikasının 70%-i türk mənşəlidir, onların nə qədər əhəmiyyət kəsb etdiyi aydın olar. Düşünürük ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin etnolinqvistik, həmçinin morfoloji və sintaktik analizi mübahisəli olan bir çox tarixi məsələlərə aydınlıq gətirir. Qeyd edildiyi kimi, dialektlər başqa dillərin təsirinə daha az məruz qalır. Bu baxımdan dilin müxtəlif inkişaf mərhələlərinə aid söz və terminləri günümüzdə qədər gətirib çıxarmış dialekt və şivələrimizin lüğət fondu canlı və etibarlı mənbə kimi çıxış edir. Dialekt və şivələrin sintaktik xüsusiyyətlərinin təhlili dilçiliyimiz qarşısında duran əhəmiyyətli məsələlərdən biridir və bu sahədə tədqiqatların aparılması zərurəti mövzunun aktuallığını göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla K., Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: MTM-innovation, 2016.
2. Abdullayev Ə, Y., Seyidov, A. Həsənov., Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1972.
3. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1967.
4. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin

monografik tədqiqinə aid proqram. (Tərtib edənlər: M.Şirəliyev, K.Ramazanov və R.Rüstəmov). Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1956.

5. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası (dərs vəsaiti). Bakı, APİ-nin nəşri, 1979.

6. İbrahimov B., Naxçıvan şivələri qrupunun leksik xüsusiyyətləri. Bakı, Lenin adına APİ-nin nəşriyyatı, 1960.

7. Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962.

8. Şirəliyev M., Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1967.

9. Şirəliyev M., Bakı dialekti. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1957.

10. Vəliyev A.H., Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar. Bakı, ADU, 1960.

РЕЗЮМЕ

Синтаксические особенности ордубадские диалектные

В статье о природе синтаксической диалектной Ордубада. Таким образом, кажется, что Ордубадские диалектные синтаксические особенности, эти особенности существенно отличаются. Просто диалект а не литературный язык также различаются. Таким образом, никогда не нарушал порядок слов в предложении литературного языка. Но диалект Ордубада часто нарушается. Следует отметить, что некоторые диалекты предметы, события и понятия, которые являются точные слова и фразы, которые вы можете использовать их, чтобы обогатить литературный язык.

SUMMARY

That Ordubad dialect syntactic features

The article is about the nature of syntactic dialect Ordubad. Thus, it seems that Ordubad dialect syntactic features, these features are fundamentally different from the dialect. Just dialect not a literary language also differ. So, never violated the order of words in the literary language sentence. But the dialect of Ordubad often violated. It should be noted that certain dialects items, events and concepts that are the exact words and phrases that you can use them to enrich the literary language